

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ LEKSİKA

Açar sözlər: dil siyasəti, leksika, termin, lüğət tərkibi.

Ключевые слова: языковая политика, словарь, срок, содержание словаря

Keywords: language policy, lexicon, term, dictionary content

Tariximizin bir çox dövr və mərhələləri kimi, iştirakçısı və şahidi olduğumuz XX yüzilliyin 90-cı və sonrakı illər dövründə Azərbaycan dilin vəziyyəti, bu dilin müxtəlif sahələrində gedən proseslərin araşdırılıb öyrənilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu illər keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş türk xalqlarının dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi, milli-demokratik hərəkatın başlanması, totalitar rejimin süqutu, beynəlxalq aləmdə baş verən ictimai-iqtisadi və siyasi proseslərlə, ilk növbədə isə demokratikləşmə hərəkatı ilə bağlı olmuşdur. Ümumiyyətlə, iyirminci yüzilliyin 90-cı illərindən dünyanın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, bəşəriyyətin ən böyük mənəvi-siyasi faciəsi olan müstəmləkə rejiminin tamamilə dağılması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması və getdikcə möhkəmlənməsi ilə səciyyələnir.

Etiraf olunmalıdır ki, Sovet dönməndə Azərbaycan dilinin tədqiqi sahəsində görülən iş min il ərzində görülmüş işdən müqayisə edilməz dərəcədə artıqdır.

Əvvəlki illərlə müqayisədə müstəqillik dövrünün işıqlı cəhətlərindən biri Azərbaycan dilinin fəaliyyətinə dövlətin birbaşa nəzarət etməsidir.

Qeyd edək ki, hər bir tarixi ictimai-siyasi şərait Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji sisteminə, onun orfoqrafiyasına bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərmişdir.

1991-ci ildən Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonrakı dövrün islahat və inqilab səciyyəli dəyişmələri ana dili problemlərindən də yan keçmədi. Ana dilimiz məhz bu illərdən daha çox dövlət dili səviyyəsinə yüksəldi, inkişaf etmiş dünya dilləri ilə bir sıraya gəldi.

Təsir, dəyişmə və yeniləşmə, öz xüsusiyyəti üzərində inkişaf etmə müstəqillik illərinin Azərbaycan dili üçün əsas xarakterik cəhətlərdəndir. Dildə baş verən dəyişikliklər dedikdə göz önünə ilk öncə terminologiya gəlir. Terminoloji vahidlər həyatda əmələ gələn yeni əşya, anlayış və hadisələrin adları kimi reallaşır. Həmin adlar qısa bir müddətdə lüğət tərkibində özünə yer edir.

Azərbaycan dilinin inkişafında aparıcı ekstralingvistik faktor, sözsüz ki, müstəqilliyimizlə cəmiyyət arasında baş verən quruluş dəyişkənliyidir. Azərbaycan xalqının müstəqilliyi və suverenliyi ilə bağlı həyatda baş verən ictimai-siyasi hadisələr dilimizin lüğət tərkibindəki dəyişiklikləri qlobal bir hadisəyə çevirdi. Belə ki, hələ müstəqillik uğrunda mübarizə dövründən tutmuş həyatda baş verən canlanma, daha sonralar müstəqillik illərinin sonrakı dövrlərində hər bir sahədə olduğu kimi Azərbaycan dili də tədricən öz milli keyfiyyətlərini qazanmağa doğru meyl etdi. Bu meyl elə sürətli, elə “sıçrayışlı” oldu ki, dilimizin lüğət tərkibinin tədricən öz “rənginə” qayıtması ilə müşahidə edildi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilininin statusu yüksəlir, sərhədləri genişləndirilir. Bu statusu yüksəltmək üçün mərhələ-mərhələ işlər görülür. Əvvəlki illərdə yol verilmiş nöqsanlar aradan qaldırılır. Bir sözlə, Azərbaycan dilinə qayğı ön plana çəkilir. Amma etiraf edək ki, Azərbaycan dilinin statusundan lazımi qaydada istifadə olunmur.

Müstəqillik illərində dövlətin dil siyasəti bir sıra istiqamətlərdə aparılır. Bu istiqamətlərin bir neçəsi üzərində dayanmağı lazım bilirik:

- Hər şeydən əvvəl, Dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin funksiyasını şərtləndirən qanunlar qəbul edilir. Həmin qanunlarda dilin funksional tərəfləri əsas götürülür.

- Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin orfoqrafiya, orfoepiya normalarına yenidən baxılır, müvafiq işlər görülür. Bu sahədə yeni lüğətlər çap edilir. Orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları təkmilləşdirilir.

- Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi mükəmməl şəkllə salınır. Terminologiyada yeni inkişaf istiqamətləri və meylləri axtarılır. Bu mövzuda namizədlik dissertasiyaları yazılır. Artıq ayrı-ayrı dilçilik tədqiqatlarında da müstəqillik illərinin ab-havası hiss edilir. Bu barədə prof. A.Axundov yazır ki, “müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırıdısa, (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir”. [1, səh. 88]

Müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf istiqamətlərindən bəhs edən S.Sadiqova “Terminologiya məsələləri” toplusunda Azərbaycan dili terminologiyasında baş verən dəyişiklikləri düzgün izləyir və düzgün nəticələr çıxarır və əməli təkliflər verir.

Texniki elmlər üzrə terminologiya problemlərinin həllində bir sıra məsələlər əsas götürülməlidir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı və geridə qalmamalıdır. Müəyyən dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asanlıqla yayılması üçün dəqiq, anlayışı ifadə edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Yeni terminlərin ekvivalentlərinin seçilməsində milli və beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlərə üstünlük verilməlidir. Termini yaradarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı mənə nəzərə alınmalıdır.

Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş terminoloji qatın zənginləşməsində dilimizin daxili imkanları əsasında-leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlərin mühüm rolu olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi, Avropaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Son dövrdə bir sıra elm sahələrinin sürətli inkişafı terminologiyanın da inkişafına təkan verir. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili- morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır...Müstəqillik illərində də dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır.

Müstəqillik şəratində alınma leksikanın xarakterik xüsusiyyətləri də dəyişmişdir: yeni quruluşa uyğun olaraq ölkə, cəmiyyət daxilində baş verən ictimai-siyasi hadisələr, proseslər, müstəqil dövlətlərin əmələ gəlməsi, yaranmış yeni elm sahələri, təhsil sisteminin dəyişməsi, dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, ölkələr arasında diplomatik əlaqələrin formalaşması və s. ekstralingvistik amillər, şübhəsiz, bir dildən digər dilə keçən leksik-terminoloji vahidlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir göstərmişdir.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müstəqillik dövründə də elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlərin yaranması üç istiqamətdə gedir:

1. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı;
2. Beynəlxalq terminologiyaya əsaslanan termin yaradıcılığı;
3. Türk dillərinin təsiri ilə termin yaradıcılığı.

Birinci və üçüncü istiqamətlərdə terminlər yalnız bir dil əsasında yaranırsa, ikinci istiqamətdə isə terminlər müxtəlif dünya dillərindən alınır.

Terminlərin çoxu alınma mənşəli olur. Əlbəttə, milli mənşəli terminlər də az deyil. Belə terminlər daha çox humanitar (dilçilik, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq) elm sahələri üçün xarakterikdir. Elm beynəlmiləl xarakter daşdığı üçün terminlər daha çox alınma sözlərdən ibarət olur. Elə anlayışlar

da var ki, onlar həm milli, həm də alınma terminlərlə ifadə olunur. Terminlərin paralel işlənməsinə dair nümunələr:

- proteza - səs artımı;
- assimilyasiya - səs uyuşması;
- dissimilyasiya - səs fərqləşməsi;

Bəzi anlayışlar da var ki, onlar həm ərəb-fars, həm də Avropa mənşəli terminlərlə ifadə olunur:

- məsafə - interval;
- düstur - formul;
- ərazi - region;
- fəal - aktiv;
- inkişaf - dinamika;

Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlərin çoxu son illərin mətbuatında paralel işlənməkdədir. Təbii ki, müəyyən tarixi şərait bu cür paralelliyi aradan qaldıracaq, ya da təbii seçmə nəticəsində uyğun olan variantın işlənməsinə üstünlük veriləcəkdir. Məsələn, "tendensiya" beynəlmiləl termindir, tələffüzü bir qədər çətin, lakin publisistik üslubda ondan geniş istifadə olunur. Onunla paralel işlənən "ənənə" termini ərəb mənşəli söz olaraq dilə daha yatımlıdır. Bu müqayisəni potensial - imkan, informasiya - məlumat, teoriya - nəzəriyyə terminləri üçün də söyləmək olar.

Son dövrlərdə terminologiyanın zənginləşməsində yeni yaranan və kəmiyyətə çox olan iqtisadi terminlərin böyük rolu var. Məsələn:

Diskreditasiya - (fransızca discrediter sözündəndir, etibardan salmaq deməkdir) iqtisadi subyektin ona olan inamdan məhrum edilməsinə, onun nüfuzdan salınmasına və imicinin korlanmasına yönəlmiş qəsdən edilən fəaliyyətdir.

Depozit - (latınca depositum sözündəndir, saxlanmağa verilmiş əşya mənası daşıyır) kredit təşkilatına saxlanmağa verilmiş qiymətli kağızlar və pul vəsaitləri.

Termin yaradıcılığında yunan və latın dillərinə məxsus sözlərə üstünlük verilməsinin bir sıra səbəbləri vardır. Əvvəla, bu müəyyən tarixi ənənə ilə bağlıdır. İkincisi, fikir daha dəqiq, aydın və variantsız ifadə edilir, üçüncüsü, ölü dillər hesab olunan yunan və latın dilləri inkişafdan qaldığı üçün dil elementləri sabitliyini qoruyub saxlayır və həmin elementlərdən müxtəlif linqvistik sistemli dillərdə eyni şəkildə istifadə edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Axundov. Dil və mədəniyyət. Bakı, "Yazıçı", 1992, s.88
2. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı:Nurlan, 2009,156 s.
3. Qasimov İ. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyasında gedən əsas proseslər // Terminologiya məsələləri, 2004, s. 54-62.
4. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
5. Şükürova. T. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı. 2010 s. . 118
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi 2 hissəli. II h. Bakı: Maarif, 1987, 293 s.

A.Мамедзаде

Терминологическая лексика в провинции Резюме

В 90 годах с 20-го столетия В разных скверах азербайджанского языка происходило развития. Одна из этих сфер является терминология. Все изменения происходящие в независимых годах в свере терминалогии можно проследить в коллекции С .Садикова под именем «дела дерминалогии» В этих годах в развитие терминология главную роль играет термины по экономике.

В течение этих годов было развито в использовании европейским языком в процессе терминов. Мы пользуемся этими терминами в виде фонетике лексики и грамматики. В Европе в подборе терминов больше всего пользуются латинским и греческим языком. В этих годах происходит процесс освоение иностранных слов.

В этих годах чувствуется большое влияние турецкого языка. В этой статье про эту сверу дают большую информацию.

В настоящее время мы не можем найти ничего нового, что может быть лучше, чем когда бы то ни было. Теби ки, мюшын тарикси эərait bu cür paralelliyi aradan qaldıracaq, ya da təbii seçmə nəticəsində uyğun olan много вариантов в исландской судьбе.

A.Mammadzada

**terminology lexicon in the provinces
Summary**

In the 90-th of the century, development takes place in various spheres of Azerbaijani language. One of these spheres is the terminology sphere. During the years of independence changes and development in the sphere of terminology can be traced in the collection of "Issues of Terminal" by S.Sadikova. Terms for different spheres of science and technology during the period of independence are formed in the following spheres: due to the languages internal capabilities, the impact of Turkish language on the basis of international terminology. During this period economic terminology plays an important role in the development of terminology. During the years of independence, the process of termination of the terminology in European languages has been expanding. These terms are subject to the phonetic, lexical, grammatical norms of our language. Greek and Latin are more preferred in terms of termination in Europe. During this period these process of acquisition words are also going on. Especially it feels the effect of Turkish in the issues of reconciliation. This article will talk extensively on these issues.

Rəyçi: İlhamə Hacıyeva
Filologiya elmləri doktoru, professor